

Stanisław Turlej <https://orcid.org/0000-0003-3578-9139>

Uniwersytet Jagielloński

e-mail: stanislaw.turlej@uj.edu.pl

Powstanie *De Aedificiis* Prokopiusza z Cezarei Część I*

The Origins of Procopius of Caesarea's *De Aedificiis*. Part I

Abstrakt

Dzieło Prokopiusza z Cezarei *De aedificiis* odgrywa niezwykle istotną rolę w rekonstrukcji sytuacji na obszarach Tracji i Illyricum w dobie rządów Justyniana. Wobec rozbieżności ustaleń na temat genezy i datacji utworu trudno określić jego wiarygodność. Utał się niemal powszechny zwyczaj nazywania *De Aedificiis* po prostu panegirikiem, co niesie za sobą negatywne skojarzenia i prowadzi automatycznie do daleko idących skrótów myślowych oraz uproszczeń nie tylko w jego odbiorze i ocenie, lecz także rzuca cień na postawę moralną autora. Ten opis osiągnięć budowlanych Justyniana utrzymany jest w tonie panegirycznym ze względu na przesadne pochwały pod adresem władcy, lecz można dokonać jego całościowej analizy i określić jego przesłanie, okoliczności powstania i zaproponować datację. Prokopiusz ukazał w *De Aedificiis* ogrom osiągnięć Justyniana w budowie fortyfikacji, za które poddani winni mu być wdzięczni, oraz przypominał, że Bóg wspiera cesarza przy realizacji jego projektów służących Bogu, państwu i jego mieszkańcom.

Omawiając genezę *De Aedificiis* w zachowanej postaci, trzeba ustalić, w jakim momencie panowania Justyniana pojawiła się potrzeba napisania utworu o takim przesłaniu. Analizując kontekst historyczny pod tym kątem, wydaje się, że taka sytuacja mogła zaistnieć po najeździe Zabergana wodza Kutrigurów z marca 559 r. na Trację. Barbarzyńcy dotarli do murów Konstantynopola i wszyscy mieszkańcy, łącznie z senatorami mogli poczuć grożące miastu niebezpieczeństwo. Była to wizerunkowa i prestiżowa porażka Justyniana. Wówczas pojawiła się krytyka pod adresem władcy, że

---

* W części II opracowania omawiam powstanie utworu z perspektywy analizy kontekstu historycznego i autora.

z powodu podeszłego wieku zaniedbał armię oraz że prowadził bierną politykę wobec barbarzyńców. Tego typu zarzuty pod adresem cesarza zawiera dzieło Agatiasza z Myriny i zachowany fragment z dzieła Menandra Protektora. Dlatego w oparciu o analizę *De Aedificiis* i kontekstu historycznego najbardziej prawdopodobna wydaje się być hipoteza, że Prokopiusz napisał to dzieło, aby bronić osiągnięć i osoby Justyniana w związku z krytyką władcy po najeździe Zabergana.

Abstract

Procopius of Caesarea's *De Aedificiis* plays a crucial role in reconstructing the situation in Thrace and Illyricum during the reign of Justinian. Due to the divergent scholarly opinions regarding the origins and dating of the work, determining its reliability remains challenging. It has become almost standard practice to refer to *De Aedificiis* simply as a panegyric, a characterisation that carries negative connotations and leads to sweeping generalisations and oversimplifications – not only in its reception and assessment but also in casting doubt upon the author's moral stance. While this account of Justinian's architectural achievements is indeed written in a panegyric tone, with excessive praise directed at the emperor, it is possible to conduct a comprehensive analysis to determine its message, the circumstances of its composition, and to propose a dating. Procopius presents *De Aedificiis* as an exposition of Justinian's vast accomplishments in fortification construction, for which his subjects ought to be grateful, while also emphasising that God supports the emperor in realising projects serving the divine, the state, and its people.

In discussing the origins of *De Aedificiis* in its extant form, it is essential to establish at what point in Justinian's reign the need arose for a work with such a message. Analysing the historical context from this perspective, it appears that such a necessity may have emerged following the invasion of Thrace by Zabergan, chieftain of the Kutrigurs, in March 559. The barbarians reached the walls of Constantinople, and all its inhabitants, including senators, were confronted with the imminent danger facing the city. This represented a significant blow to Justinian's image and prestige. Criticism subsequently arose against the emperor, accusing him – due to his advanced age – of having neglected the army and pursued a passive policy towards the barbarians. Such reproaches can be found in the work of Agathias of Myrina and a surviving fragment from Menander Protector. Consequently, based on an analysis of *De Aedificiis* in conjunction with the historical context, the most probable hypothesis is that Procopius composed this work to defend Justinian's achievements and his personal reputation in response to criticism following Zabergan's incursion.

Słowa kluczowe: Justynian, Bizancjum, De Aedificiis, Agatiasz z Myriny, Prokopiusz z Cezarei

Keywords: Justinian, Byzantium, De Aedificiis, Agathias of Myrina, Procopius of Caesarea

Niewielu władców w dziejach może pochwalić się tak wspaniałymi osiągnięciami na różnych polach działalności, jak cesarz Justynian I (527-565). Na jego polecenie na obszarze całego państwa wzniesiono bądź odbudowano wiele różnego rodzaju obiektów, zakładano nowe miasta i odbudowywano te, które popadły w ruinę¹. W świetle zachowanych do dziś zabytków i opisów zawartych w dziełach literackich wystawiającym działalność budowlaną cesarza nie ulega najmniejszej wątpliwości, że Justynian w pełni zasłużył, by określać go mianem *ktistes*². Ogrom jego osiągnięć nie oznacza jednakże, że można automatycznie posługiwać się sformułowaniami o *polityce budowlanej* czy istnieniu *programu budowlanego* tego władcy, zwłaszcza gdy chodzi o prace prowadzone w prowincjach europejskich cesarstwa³.

Wśród utworów wystawiających sukcesy Justyniana niewątpliwie najbardziej znany i najczęściej cytowany: *Περὶ κτισμάτων* (*De Aedificiis*) należy do dorobku Prokopiusza z Cezarei⁴. W zachowanej postaci *De Aedificiis* składa się z sześciu ksiąg, w których

---

¹ Justynian jako budowniczy: G. Downey, *Justinian as builder*, „Art Bulletin” 1950, t. 32, s. 262-266; J. Irmscher, *Justinian als Baubherr in der Sicht der Literatur seiner Epoche*, „Klio” 1977, t. 59, s. 225-229; J. Irmscher, *Justinian als Baubherr und Förder der Kunst*, [w:] *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Poreč, 25.09.-1.10.1994. Pars II*, ed. N. Cambi, E. Mariu, Città del Vaticano 1998, s. 7-10; M. Ritter, *Justinianus Eponymus: Überlegungen zur letzten Glanzzeit kaiserlicher Namensverleihungen an Städte*, „Byzantinische Zeitschrift” 2022, t. 115, s. 299-303. Ostatnia monografia poświęcona władcy: P. Sarris, *Justinian: Emperor, Soldier, Saint*, New York 2023.

² C. Begass, *Φιλοκτίστης. Ein Beitrag zum spätantiken Euergetismus*, „Chiron” 2014, t. 44, s. 166-168. Dzieło cieszy się nieprzerwanie wielkim zainteresowaniem badaczy różnych specjalności. Indeks z wyczeniem obiektów wspomnianych w *De aedificiis* obejmuje 1128 pozycji: Procope de Césarée, *Constructions de Justinien Ier (Περὶ Κτισμάτων/De aedificiis). Introduction, traduction, commentaire, cartes et index par D. Roques*, publication posthume par E. Amato, J. Schamp, Alessandria 2011, s. 8, 447-450.

³ O programie budowlanym cesarza w kontekście relacji *De Aedificiis*: A. Cameron, *Procopius and the sixth century*, London 1985, s. 86, 110; W. Treadgold, *The Early Byzantine Historians*, Palgrave 2007, s. 190; J. Elsner, *The rhetoric of buildings in the De Aedificiis of Procopius*, [w:] *Art and text in Byzantine culture*, ed. L. James, Cambridge 2007, s. 47; A. Sarantis, *Justinian's Balkan Wars. Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527-565*, Prenton 2016, s. 191.

⁴ Dorobek Prokopiusza z Cezarei był wielokrotnie omawiany, łącznie z ustaleniami na temat autora. Ostatnie prace: D. Brodka, *Prokop von Caesarea*. Hildesheim 2022; G. Greatrex, *Procopius: Life and Works*, [w:] *A Companion to Procopius of Caesarea*, ed. M. Meier, F. Montinaro, Leiden-Boston 2022, s. 61-69. G. Greatrex, *Perceptions of Procopius in recent scholarship*, „Histos” 2014, t. 8, s. 76-121; *Work on Procopius outside the English-speaking World: A Survey*, ed. G. Greatrex, („Histos”, Supplement 9); P. Cesaretti, *Procopio tra storia e visione*, [w:] P. Cesaretti, M. Fobelli, *Procopio di Cesarea. Santa Sofia di Costantinopoli un tempio di luce. (De aedificiis I 1,1-78)*, Milano 2011, s. 3-62; M.R. Cataudella, *Historiography in the East*, [w:] *Greek & Roman Historiography. Fourth to Sixth Century A.D.*, ed. G. Marasco, Leiden-Boston 2003,

autor przedstawia budowę cesarza w Konstantynopolu (I księga), w Syrii (II księga), w Armenii (III księga), w Europie (IV księga), Azji (V księga) i Afryce (VI księga)⁵. W literaturze można znaleźć liczne, bardzo odbiegające od siebie propozycje datacji i motywów powstania *De aedificiis*. Obecnie najbardziej lansowana jest datacja roku 554, odwołująca się przede wszystkim do wzmianki o uczestnikach spisku na życie Justyniana (I 1, 16)⁶, robiących pomimo udowodnienia im winy karierę w służbie państwowej⁷. Jednakże ciągle trwa dyskusja o znaczeniu informacji o budowie mostu na rzece Sangarios (V 3, 10), ponieważ zakończenie tej inwestycji pozwala przesunąć publikację dzieła na początek lat sześćdziesiątych VI w.⁸ Z kolei ze względu na brak opisu poświęconego Italii przyjmuje się, że dzieło nie zostało dokończony⁹.

De Aedificiis dotarło do naszych czasów w dwóch redakcjach różniących się objętością tekstu, przy czym uwaga koncentrowała się niemal wyłącznie na obszerniejszej, ponieważ stała się ona podstawą wydania krytycznego¹⁰. Dostrzeżono już dawno po-

---

s. 391-447; W. Treadgold, *The Early*, s. 176-226; A. Cameron, *Procopius*; B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia*, Stuttgart 1954.

⁵ Omówienie zawartości dzieła: B. Rubin, *Prokopios*, kol. 300-311. Tłumaczenia z komentarzem: Prokopiusz z Cezarei, *O budowlach*, ed. P.Ł. Grotowski, Warszawa 2006 (dalej: Prokopiusz z Cezarei); Procopé de Césarée, *Constructions de Justinien Ier* (Περὶ Κτισμάτων/*De aedificiis*) (dalej: Procopé de Césarée). Autor koncentruje swą uwagę na obiektach kościelnych, fortyfikacjach i innych budowlach związanych z infrastrukturą, głównie zaopatrzeniem w wodę: Procopé de Césarée, *Constructions de Justinien Ier* (Περὶ Κτισμάτων/*De aedificiis*), s. 25-28; A. Cameron, *Procopius*, s. 84; J. Pickett, *Water and Empire in the De Aedificiis of Prokopios*, „Dumbarton Oaks Papers” 2017, t. 71, s. 95-125.

⁶ Cyfry w nawiasach oznaczają fragmenty tekstu, księgę, rozdział i ustęp *De aedificiis*. Przyp. 10.

⁷ Przekaz Prokopiusza o spiskowcach jest łączony z jego wcześniejszą relacją o spisku na życie Justyniana z 548/549 r. (*Bella VII*, 32), w którym uczestniczył wódz Artabanes, wspominany w źródłach do 554 r.: J.R. Martindale, *Artabanes 2* [w:] *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III, Cambridge 1992, s. 125-130 (128-129 spisek); G. Greatrex, *Perceptions*, s. 86; M. Stewart, *Masculinity, Identity, and Power. Politics in the Age of Justinian. A Study of Procopius*, Amsterdam 2020, s. 176-192.

⁸ M. Whitby, *Justinian's Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius*, „Journal of Hellenic Studies” 1985, t. 105, s. 146. G. Greatrex, *The Date of Procopius' Buildings in the light of recent scholarship*, „Estudios bizantinos” 2013, t. 1, s. 13-27. Dodatkowa argumentacja za późną datacją na 561 r.: Procopé de Césarée, s. 56-59. Propozycje datacji: Prokopiusz z Cezarei, s. 62-64.

⁹ G. Downey, *The Composition of Procopius „De Aedificiis”*, „Transactions of the American Philological Association” 1947, t. 78, s. 172, 176; B. Rubin, *Prokopios*, kol. 299; J.A. Evans, *Procopius*, New York 1972, s. 16, 39; A. Cameron, *Procopius*, s. 85; J. Elsner, *The rhetoric*, s. 34, 37. Inaczej M. Whitby, *Justinian's Bridge*, s. 145.

¹⁰ Obecnie w powszechnym użyciu jest wydanie krytyczne dłuższej redakcji w wersji poprawionej: Procopii Caesariensis, *Opera Omnia. De Aedificiis libri VI*, vol. IV, rec. J. Hauri, add. et corr. G. Wirth, Lipsiae 1964. (dalej: Hauri, Wirth, *De Aedificiis*)

trzebę głębszych badań nad zachowanymi rękopisami dzieła i konieczność sprecyzowania, jakie relacje łączą obie redakcje, ponieważ różnice między nimi wydawały się być nieprzypadkowe¹¹. Obecnie w świetle nowych badań filologicznych ugruntowuje się pogląd, że autorstwo obu należy przypisać Prokopiuszowi, który najwidoczniej zdecydował się upowszechnić dzieło, nie zaprzestając pracy nad jego uzupełnieniem, i właśnie w taki sposób pojawiła się najpierw redakcja krótsza, potem zaś obszerniejsza¹². Ustalenie najbardziej prawdopodobnej przyczyny powstania dwóch różnych wersji dzieła, z których druga, obszerniejsza, w sposób pełniejszy oddaje zamysły autora, z pewnością przyczyni się do rozwoju badań, lecz jeszcze bardziej skomplikuje określenie okoliczności powstania obu redakcji¹³.

Doceniając osiągnięcia dotychczasowych badań filologicznych, należy podkreślić ciągle brak w miarę pewnych i spójnych ustaleń na temat genezy, datacji i wiarygodności *De aedificiis*¹⁴. Stwarza to poważny problem, ponieważ jest to ważne źródło wykorzystywane nieustannie w pracach poświęconych epoce Justyniana pisanych z punktu widzenia historii, archeologii, numizmatyki i historii sztuki¹⁵. Wspominany opis osiągnięć budowlanych tego władcy określany jest zwykle mianem panegiryku,

---

¹¹ Problem zauważył i zaczął badać G. Downey, *The Composition*, s. 176-180. Gruntowne ustalenia filologiczne: F. Montinaro, *Byzantium and the Slavs in the reign of Justinian. Comparing the two recensions of Procopius's Buildings*, [w:] *The Pontic-Danubian Realm in the Period of Great Migration*, ed. V. Ivanišević, M. Kazanski, Paris-Beograd 2012, s. 89-114; F. Montinaro, *Power, Taste and the Outsider. Procopius and the Buildings Revisited*, [w:] *Shifting Genres in Late Antiquity*, ed. G. Greatrex, H. Elton, L. McMahon, Ashgate 2015, s. 191-206. Znajomość dzieła w późniejszym okresie: M. Ritter, *The Byzantine afterlife of Procopius's Buildings*, „Dumbarton Oaks Papers” 2021, t. 75, s. 147-169.

¹² Argumentacja, że obie wersje pochodzą od Prokopiusza: G. Downey, *The Composition*, s. 179; F. Montinaro, *Byzantium*, s. 91-104; F. Montinaro, *Power*, s. 194-196.

¹³ Propozycja by pierwszą redakcję datować na moment publikacji pierwszych siedmiu ksiąg poświęconych wojnom Justyniana (*Bella I-VII*): 550 r./551 r., natomiast drugą wiązać z pojawieniem się ostatniej księgi (*Bella VIII*): 553 r.-557 r.: F. Montinaro, *Byzantium*, s. 104-105; F. Montinaro, *Power*, s. 194. Zdaje się, że zostało to zaakceptowane: B. Croke, *The Search for Harmony in Procopius' Literary Works*, [w:] *A Companion to Procopius of Caesarea*, s. 56; G. Greatrex, *Procopius: Life and Works*, s. 68.

¹⁴ Jak trudno określić najbardziej prawdopodobne ustalenia nad tym dziełem w badaniach nad dorobkiem Prokopiusza: G. Greatrex, *Procopius*, s. 66-69; M. Whitby, *Procopius' Buildings and Panegyric Effect*, [w:] *A Companion to Procopius of Caesarea*, s. 137-151.

¹⁵ Znaczenie i popularność dzieła z pewnością jeszcze bardziej wzrosną, gdyż pojawią się obszerne komentarze w związku z realizacją nowego projektu Uniwersytetów w Moguncji i Halle: *Procopius and the Language of Buildings. Aims: The Buildings (De Aedificiis) features in its six books no fewer than 1128 buildings, which the author Procopius ascribes to the East Roman Emperor Justinian (527-565). The eulogistic descriptions are arranged in a geographical sweep from Constantinople to North Africa. The capital city is both the starting point and the touchstone for the building works in Justinian's empire.*

ponieważ obfituje w przesadne pochwały pod adresem Justyniana¹⁶. Jako całość jest bardzo obszerny, różnorodny w treści i formie, stąd trudno jednoznacznie określić go pod względem literackim¹⁷. Zawiera również informacje o wymowie technicznej z zakresu budownictwa, jego autor z kolei niewątpliwie znał się i umiał opracować opisy różnych budowli¹⁸.

Istniejące ustalenia odnośnie genezy i datacji *De aedificiis* są jednakże bardzo ogólne i zwykle odwołują się do analizy pewnych fragmentów tekstu, natomiast ich rezultaty są odnoszone do całego dzieła. Dlatego oparcie dyskusji o jego powstaniu na określeniu go mianem panegiryku i sprowadzeniu datacji do analizy tego, o czym wspominał bądź, co pominął autor, nie przynosi jednoznacznych rozstrzygnięć. Nic pozytywnego nie wnoszą również próby oparcia genezy i datacji *De aedificiis* na odwołaniu się do ustaleń na temat innych utworów Prokopiusza¹⁹. Brakuje nie tylko po-

---

¹⁶ Bardzo szerokie rozumienie czym jest panegiryk i przykłady tego typu utworów z epoki Justyniana (E. Catafygiotu-Topping, *On Earthquakes and Fires: Romanos' Encomium to Justynian*, „Byzantinische Zeitschrift” 1978, t. 71, s. 22). Dzieło bywa określane mianem panegiryku od dawna w podstawowych opracowaniach: K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München 1897, s. 232; H. Hunger, *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd. 1, München 1978, s. 294; A. Cameron, *Procopius*, s. 86; A. Cameron, *History as text: coping with Procopius*, [w:] *The Inheritance of historiography 350-900*, ed. Ch. Holdsworth, T.P. Wiseman, Exeter 1986, s. 53; M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians*, Göttingen 2003, s. 512; A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History and Philosophy and the End of Antiquity*, Philadelphia 2004, s. 51.

¹⁷ Dopasowywanie utworów do gatunków literackich według dzisiejszych kryteriów, to dyskusyjny problem: M. Mullett, *The Madness of Genre*, „Dumbarton Oaks Papers” 1992, t. 46, s. 233-243; A. Kaldellis, *Procopius*, s. 47. Pod tym względem jednoznaczna i całościowa charakterystyka *De aedificiis* jest niemożliwa, ponieważ w wielu fragmentach dzieło odbiega od panegiryków: A. Cameron, *Procopius*, s. 89. Zwraca się uwagę na obszerność tekstu: M. Whitby, *Procopius*, s. 139, monotonność relacji: J. Howard-Johnston, *The education and expertise of Procopius*, „Antiquité Tardive” 2000, t. 8, s. 19-30. Odrębny problem dotyczy porównań tego dzieła z pozostałymi w obrębie twórczości Prokopiusza: M.R. Cataudella, *Historiography*, s. 397; W. Treadgold, *The Early*, s. 190. Inne podejście zakłada, by traktować ten utwór jako element jednego wielkiego dzieła Prokopiusza o wojnach Justyniana: J. Signes Codoñer, *One history... in several instalments, Dating and genre in Procopius' work*, „Rivista di studi bizantini e neoellenici” 2017, t. 54, s. 22-23.

¹⁸ Prokopiusz znał się bardzo dobrze na budownictwie: J. Howard-Johnston, *The education*, s. 24. Ten pogląd nie znajduje poparcia: F. Montinaro, *Power*, s. 200-202; E. Turquois, *Technical Writing, Genre and Aesthetic in Procopius*, [w:] *Shifting Genres in Late Antiquity*, ed. G. Greatrex, H. Elton, Farnham 2015, s. 219-231.

¹⁹ Podsumowania i całościowe omówienia propozycji datacji: J.A. Evans, *The Date of Procopius' Works; A Recapitulation of the Evidence*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1996, t. 37, s. 301-313. G. Greatrex, *Recent work on Procopius and the composition of Wars VIII*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 2003, t. 27, s. 45-67; B. Croke, *The Search*, s. 28-58.

twierdzenia, że w zachowanej postaci dzieło powstało na zamówienie Justyniana, lecz także nie ma jasnej wskazówki, co chciał osiągnąć dzięki niemu sam autor²⁰.

Ze względu na brak w miarę pewnych ustaleń na temat *De aedificiis* pilnym postulatem jest uzupełnienie badań o analizę dzieła jako całości w zachowanej postaci, polegającą na interpretacji dosłownej tekstu. W szerszym stopniu trzeba uwzględnić samoistne znaczenie utworu i ustalić jego wymowę na tle kontekstu historycznego. Już w oparciu o wstępną lekturę dzieła można bowiem wyróżnić w narracji podstawowe wątki: jeden odnosi się do tego, co autor pisze o swej pracy i ogólnie o osiągnięciach Justyniana, natomiast drugi jest związany z konkretnymi działaniami władcy przy realizacji inwestycji.

Objętościowo nie tyle dominuje, co wręcz przytłacza całą relację, ten drugi, lecz o wymowie całości decyduje pierwszy. Analiza *De aedificiis* jako całość w zachowanej postaci wymaga w pierwszym rzędzie uwzględnienia opinii samego Prokopiusza zawartych w tych fragmentach, w których on sam odnosi się do swej relacji²¹. Chodzi przede wszystkim o uwzględnienie wstępu: ogólnego do dzieła w księdze I (I 1, 1-19), wstępu do księgi IV (IV 1, 1-14), wprowadzeń do ksiąg: II (II 1, 1-3), III (III 1, 1-3) i V (V 1, 1-3) oraz zakończenia księgi VI (VI 7, 17-20). Dla odtworzenia genezy i procesu powstawania utworu jako całości w zachowanej postaci ważne znaczenie mają fragmenty dotyczące prezentowanego materiału: ustęp o świątyniach poświęconych Matce Boskiej w Konstantynopolu (I 3, 1), podsumowania treści opisywanej w poszczególnych księgach, które ze względu na swe usytuowanie nie na końcu relacji nie zawsze mogą być formalnie uznane za ich zakończenia: w księdze I (I 11, 23), II (II 11, 9-10), III (III 7, 24), a także uwagi poprzedzające ogólne zakończenie dzieła w księdze VI (VI 7, 16). Wypowiedzi Prokopiusza w tych fragmentach są szczególnie cenne, ponieważ świadczą, że pomimo różnic w zawartości treści poszczególnych ksiąg konsekwentnie realizował on wizję swego dzieła jako całości i w trakcie jego opracowywania towarzyszyła mu refleksja nad jego kształtem i przesłaniem²².

Wstęp zamieszczony na początku I księgi (I 1, 1-19) przyciąga zainteresowanie zwykle swą dopracowaną pod względem literackim formą i treścią, najmniej zaś wymową. Pełny wyraz zamysłu autora oddaje wersja obszerniejsza (I 1, 1-19), która

---

²⁰ Tylko dwa ustępy tekstu pozwalają na wysuwanie hipotez o zleceniu opracowania utworu przez cesarza: (I 1, 4) i (I 3, 1) – A. Cameron, *Procopius*, s. 191 p. 23. Tymczasem bez analizy utworu w literaturze pojawiają się różne określenia: utwór oficjalny, zamówiony, opracowany na życzenie cesarza, etc. M.R. Cataudella, *Historiography*, s. 395, 403; W. Treadgold, *The Early*, s. 190.

²¹ Nie chodzi o uwagi porządkujące, czy spajające różne wątki w relacji danej księgi, na jakie wskazał i wyszczególnił G. Downey, *The Composition*, s. 173 p. 2.

²² O przesłaniu, strukturze dzieła i próbach szerszego spojrzenia na analizę całości: J.A. Evans, *Procopius' De aedificiis as encomium*, [w:] *Studia in honorem Georgii Mihailov*, ed. A. Fol, Serdicae, 1995, s. 157-158; Procope de Césarée, s. 23-25; P. Cesaretti, *Procopio*, s. 12-13.

ze względu na omawiane w nim zagadnienia rozpada się na trzy zasadnicze części²³. Pierwsza (I 1, 1-5) zawiera ogólne wprowadzenie na temat znaczenia historii, druga poświęcona jest Justynianowi i jego osiągnięciom (I 1, 6-11), trzecia z kolei nawiązuje wprost do poprzedniej i precyzuje, że chodzi o działalność budowlaną cesarza (I 1, 12-19). Na jej końcu znajduje się zapowiedź, że relacja rozpocznie się od Konstantynopola (I 1, 17-19), co pozwala traktować ten ustęp jako swoiste wprowadzenie do księgi I²⁴. Według Prokopiusza, który przypomnijmy, nie przedstawia się wprost, historia pełni pożyteczną rolę dla państw, ponieważ nie tylko chroni przed zapomnieniem wielkie czyny przodków, lecz także wychowuje kolejne pokolenia. Pokazuje także, że poddani okazują władcom wdzięczność za troskę, nie tylko w chwili, gdy jej doświadczyli, lecz dodatkowo przekazują potomnym o tym świadectwo, dzięki czemu chwała dobrych uczynków panujących trwa. Kolejni władcy czerpią z tego dobry wzór do naśladowania, chcąc dorównać poprzednikom²⁵. Następnie Prokopiusz zapowiada wyjaśnienie tego, o czym pisał wcześniej (I 1, 5)²⁶.

Na początku II części wstępu (I 1, 6) do relacji zostaje wprowadzona postać cesarza Justyniana i jego osiągnięć polegających na umocnieniu i powiększeniu państwa dzięki przepędzeniu barbarzyńców. Prokopiusz odwołuje się do tego, co już napisał w swych dziełach:²⁷

Ἐν χρόνῳ τῷ καθ' ἡμᾶς Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς γέγονεν, ὃς τὴν πολιτείαν πλημμυρῶς κινουμένην παραλαβὼν μεγέθει μὲν αὐτὴν μείζω τε καὶ πολλῶ ἐπιφανεστέραν εἰργάσατο, ἐξελάσας ἐνθὲνδε τοὺς ἐκ παλαιοῦ βιασαμένους αὐτὴν βαρβάρους, ὥσπερ μοι λεπτολογουμένῳ ἐν τοῖς ὑπὲρ τῶν πολέμων δεδηλωταὶ λόγοις²⁸.

²³ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 5, 1-8, 11. Wstęp jest wyraźnie wyodrębniony: B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, Bd. 1, Berlin 1960, s. 174-175; P. Cesaretti, *Procopio*, s. 4. Również krótka redakcja *De aedificiis* posiada wstęp. Wydanie: B. Rhenanus, *Procopii Caesariensis de rebus Gothorum, Persarum ac Vandalorum libri VII, una cum aliis mediorum temporum historicis*, Basel, 1531, s. 1-46. O wydawcy: B. Croke, *Procopius, From Manuscripts to Books: 1400-1850*, „Histoř”, Supplement 9 (2019), s. I, 37-39.

²⁴ Porównanie prooimionu w obu redakcjach: F. Montinaro, *Power*, s. 196-199. Tylko obszerniejsza redakcja ma ustęp (I 1, 17-19).

²⁵ Motyw wdzięczności (I 1, 4) ma jakoby odnosić się do Prokopiusza i jego oczekiwania od cesarza za opracowanie dzieła: A. Kaldellis, *Procopius*, s. 51; C. Rapp, *Literary Culture under Justinian*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. Maas, Cambridge 2005, s. 386. Obszerny komentarz filologiczny uwzględniający również pod kątem relacji cały dorobek Prokopiusza towarzyszy tłumaczeniu: P. Cesaretti, *Procopio*, s. 136-140.

²⁶ Komentarz: Prokopiusz z Cezarei, s. 79; Procope de Césarée, s. 100; P. Cesaretti, *Procopio*, s. 140-141.

²⁷ Na temat barbarzyńców u Prokopiusza: G. Greatrex, *Procopius' attitude towards barbarians*, [w:] *Le Monde de Procope/The World of Procopius*, ed. G. Greatrex, S. Janniard, Paris 2018, s. 327-354.

²⁸ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 6, 5-10. Komentarze: Procope de Césarée, s. 75 p. 2.

Dalej autor stwierdza (I 1, 7-8), że osiągnięcia Justyniana są większe od tych, jakie przypisuje się Temistoklesowi, który miał powiedzieć, że dzięki swym zdolnościom małe państwo uczynił wielkim²⁹. Cesarz: tworzył nowe państwa, powiększył państwo Rzymian i wznosił nowe miasta³⁰. Następnie Prokopiusz kolejno wylicza działania władcy dla dobra państwa w zakresie spraw religijnych (I 1, 9), uporządkowania prawa, przebaczenia spiskowcom oraz pokretnie przedstawia pozbawienie bogatych majątku jako zdjęcie im z barków ciężaru, co miało doprowadzić do powszechnej szczęśliwości (I 1, 10). Wspomina również o trosce cesarza o zabezpieczenie państwa przed barbarzyńcami dzięki wzmocnieniu wojska i wzniesieniu fortyfikacji na granicach (I 1, 11):³¹

ἀλλὰ καὶ βαρβάρους πανταχόθεν ὑποκειμένην τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν στρατιωτῶν τε πλήθει ἐπέρρωσε καὶ ὀχυρωμάτων οἰκοδομίαις ἀπάσας αὐτῆς τὰς ἐσχατίας ἐτειχίστατο³².

Trzecia część prooimionu rozpoczyna się od stwierdzenia, że w innych dziełach autor opisał większość cesarskich osiągnięć i zajmie się sferą budownictwa. Dalej przywołuje postać Cyrusa poważanego przez Persów za stworzenie instytucji królestwa. Prokopiusz stwierdza, że jego wykształcenie zostało wyolbrzymione przez Ksenofonta i odwołując się z kolei do Homera, podkreśla zasługi Justyniana, który jest łaskawy dla poddanych, jak ojciec (I 1, 13-15)³³. Za Justyniana państwo powiększyło dwukrotnie terytorium i siły. Następnie wspominał o spiskowcach, którzy planowali zabić władcę i pomimo udowodnienia im winy utrzymali wysokie stanowiska (I 1, 16). Prokopiusz powraca do wątku zasług władcy w sferze budownictwa, stwierdzając, że liczba i rozmiar wzniesionych przez Justyniana obiektów (I 1, 17) może budzić zdziwienie wśród potomnych. W końcu zapowiedział rozpoczęcie swej opowieści od opisu stolicy (I 1, 18-19)³⁴.

Kompozycja wstępu jako całości sprawia wrażenie przemyślanej. W I części (I 1, 1-5) po rozważaniach poświęconych znaczeniu historii i dobrym uczynom władców, które skłaniają poddanych do wdzięczności, Prokopiusz nie pozostawia czytelnika

²⁹ Motyw Temistoklesa i jego osiągnięć pojawia się w redakcji obszerniejszej: F. Montinaro, *Power*, s. 197.

³⁰ Możliwość doszukiwania się niepochlebnych skojarzeń, gdy chodzi o ocenę postaci i osiągnięć Temistoklesa: A. Kaldellis, *Procopius*, s. 53. Obfitość różnych opinii o Temistoklesie w źródłach z różnych epok: A.J. Podlecki, *Themistocles. A critical survey of the literary and archaeological evidence*, Montreal, London 1975; P. Cesaretti, *Procopio*, s. 143.

³¹ Komentarze: Prokopiusz z Cezarei, s. 80-81; Procopé de Césarée, s. 101-103; P. Cesaretti, *Procopio*, s. 142-146.

³² Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 6, 5-10.

³³ Postać Cyrusa obecna jest w obu redakcjach: F. Montinaro, *Power*, s. 198; J. Elsner, *The rhetoric*, s. 39; A. Kaldellis, *Procopius*, s. 54-55; P. Cesaretti, *Procopio*, s. 147.

³⁴ Komentarze: Prokopiusz z Cezarei, s. 81-83; Procopé de Césarée, s. 103-104; P. Cesaretti, *Procopio*, s. 147-151.

w niepewności i wprowadza postać Justyniana, przystępując do wyliczania jego osiągnięć w różnych dziedzinach. Władca został ukazany w bardzo pozytywnym świetle, ale bez nachalnej propagandy i bezpośredniej wskazówki, by poddani okazywali mu wdzięczność. Jak można się domyślać, ta ostatnia powinna wynikać z lektury dzieła i realnej oceny całokształtu dokonań władcy, ponieważ tak uczy doświadczenie historii. Po ogólnym wyliczeniu zasług cesarza opowieść o Cyrusie pozwala na powtórzenie osiągnięć Justyniana³⁵.

W tak obszernym, pełnym szczegółów dziele, rola prooimionu jest wyjątkowo istotna. Z jednej strony zawiera deklaracje autora na temat motywów podjęcia przez niego pracy, z drugiej natomiast charakteryzuje problematykę utworu. Dla odbiorcy lektura początkowej partii tekstu pozwala również zorientować się w poziomie wykształcenia i znajomości literatury samego autora. Relacja Prokopiusza odczytywana dosłownie ma podstawowe znaczenie i może – nawet powinna być określana mianem „oficjalnej” – i taki jej odbiór absolutnie nie kłóci się z możliwością doszukiwania się w niej ukrytych aluzji, na ile pozwalają na to źródła³⁶. Trzeba podkreślić, że Prokopiusz tworzy własną wypowiedź, nawet wtedy, gdy wzoruje się bądź wykorzystuje dzieła innych, uznanych twórców³⁷. Trzeba bowiem rozróżniać środki wykorzystane przez niego w konstruowaniu własnej narracji od celów, jakie deklaruje, prezentując swe dzieło. Z kolei posługiwanie się znanymi z literatury motywami czy porównaniami sprawia, że wypowiedzi autora obok podstawowego nabierają również dodatkowego znaczenia. Im szerszy kontekst kulturowy i literacki, tym większa szansa dla autora, by pogłębić wypowiedź nadając jej niejednoznaczny bądź aluzyjny charakter.

Biorąc pod uwagę kolejność omawiania poszczególnych zagadnień, obszerność opisu i powtórzenia, można zauważyć, na co autor położył szczególny nacisk w prooimionie. Jest to ważne, ponieważ pozwala dostrzec fundamentalną rolę wątku troski o państwo i jego bezpieczeństwo: cesarz powiększył jego terytorium, wypędził barbarzyńców, zaprowadził spokój wewnętrzny, dzięki budowie fortyfikacji i obsadzaniu

³⁵ Motyw Cyrusa jest obecny także w krótszej redakcji: F. Montinaro, *Power*, s. 198.

³⁶ O ironii autora B. Rubin, *Prokopios*, kol. 300; A. Kaldellis, *Procopius*, s. 53-54, 241 przyp. 119; M.R. Cataudella, *Historiography*, s. 394; Prokopiusz z Cezarei, s. 69-70.

³⁷ H. Hunger, *On the Imitation (mimesis) of Antiquity in Byzantine Literature*, „Dumbarton Oaks Papers” 1969, t. 23/24, s. 15-38. Prokopiusz postępuje zgodnie z ówczesnymi standardami literackimi, przy okazji popisuje się erudycją: wykorzystanie Diodora Sycylijskiego, Dionizjusza z Halikarnasu, wzorowanie się na różnych autorach; M. Whitby, *Procopius' Buildings, Book I: a Panegyric perspective*, „Antiquité Tardive” 2000, t. 8, s. 45-46; pod kątem szeroko rozumianej filologii i literatury omawia tę część tekstu P. Cesaretti, *Procopio*, s. 10-31, 136-151. Również: P. Cesaretti *All'ombra di una preterizione: Proc. Aed. I I, I*, „Rivista di studi bizantini e neolatenici” 2008, t. 45, s. 153-178; P. Cesaretti, *“Bona civitatibus ex historia” Proc. Aed. I I, 2*, „Néa Póμη” 2010, t. 7, s. 41-56.

ich wojskiem zapewnił bezpieczeństwo (I 1, 6; I 1, 8; I 1, 11; I 1, 16)³⁸. Ewidentnie został zaakcentowany również problem łaskawości wobec spiskowców okazywanej przez Justyniana. Sam fakt powtórzenia tego wątku potwierdza jego znaczenie dla autora (I 1, 10; I 1, 16)³⁹, jednakże w tym przypadku rozwinięcie ma zupełnie inną wymowę. Pierwsza wzmianka (I 1, 10):

τὸ δὲ ἐς ἀλλήλους διχοστατεῖν βεβαιοτάτα κρατυνόμενος διεσώσατο, καὶ τοῖς μὲν ἐπιβουλεύουσιν αὐτεπάγγελτος τὰς αἰτίας ἀφείξ,⁴⁰

jest bardzo ogólna i uwolnienie spiskowców od win może mieścić się ramach cesarskiej „łaskawości”⁴¹, natomiast druga ma wymowę nieprzyjazną i wręcz ośmieszającą dla władcy (I 1, 16):⁴²

οἱ δὲ τὴν ἐπιβουλὴν αὐτῶ σκαιωρησάμενοι μέχρι ἐς φόνον μὴ ὅτι βιοτεύοντες ἐς τὸδε τοῦ χρόνου καὶ τὰ σφέτερα αὐτῶν ἔχοντες, καίπερ ἐξεληλεγμένοι διαφανῶς, ἀλλὰ καὶ στρατηγούντες Ρωμαίων ἔτι καὶ ἐς τὸ τῶν ὑπάτων ἀναγεγραμμένοι τελοῦσιν ἀξίωμα⁴³.

Co o Justynianie może pomyśleć czytelnik, gdy dowie się, że spiskowcy snuli plan zamordowania go, winę im udowodniono i nie tylko nie utracili życia i dóbr, lecz otrzymują wysokie stanowiska wojskowe i godności⁴⁴. Ta wypowiedź może być odebrana jako przejaw słabości bądź wręcz jak drwina i niemal zachęta do kolejnych spisków i zamachów, bo można liczyć nie tylko na bezkarność, lecz nawet awans w razie niepowodzenia zamachu! Ten ustęp absolutnie nie pasuje swą wymową do reszty relacji wychwalającej cesarza, czy neutralnej, lub ironicznej, biorąc pod uwagę możliwe podteksty i trudno wyobrazić sobie zamieszczenie go w tekście zamówionym przez Justyniana bądź mającym go przychylnie nastawić do autora. Biorąc pod

³⁸ Uwaga Prokopiusza koncentruje się na budowlach, podaje mniej konkretów o obsadzie wojskowej. Kluczowe słowa: φρούριον i φυλακτήριον: C. Whately, *Procopius on Soldiers and Military Institutions in the Sixth-Century Roman Empire*, Leiden-Boston 2021, s. 145.

³⁹ Najważniejsze jest powtórzenie tego motywu w prooimionie, co dostrzegł A. Kaldellis, *Procopius*, s. 51-52, 163-164. Powiązanie pojawienia się wątku spisku w utworze z samym Prokopiuszem: M. Angold, *Procopius's portrait of Theodora*, [w:] *Philellen. Studies in Honour of Robert Browning*, ed. C.N. Constantinides, Venezia 1996, s. 23-44.

⁴⁰ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 7, 2-4.

⁴¹ Łaskawość jako cnota władcy (*clementia*): B. Rubin, *Das Zeitalter*, s. 176. Krótka redakcja zawiera jedynie drugą wzmiankę o spiskowcach, lecz ma inną wymowę. Poprzedza ją zwrot: ...τοῦ βασιλείου φιλανθρωπίας; Rhenanus, *Procopii*, s. 1; F. Montinaro, *Power*, s. 198.

⁴² O krytycznej wymowie tych informacji: B. Croke, *The Search*, s. 53.

⁴³ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 7, 19-8, 3.

⁴⁴ Dosłownie takie postępowanie, to dowód na lekkomyślność, czy wręcz głupotę cesarza, bo to może zachęcać do kolejnych zamachów. Problem skąd Prokopiusz czerpał informacje o spisku i czy była to oficjalna wersja wydarzeń: J. Prostko-Prostyński, *Iudicium Quinquievirale. Sąd senatorski w Rzymie i Konstantynopolu od Gracjana do Justyniana*, Poznań 2008, s. 166-167. O tym wydarzeniu pisze również Jordanes, *Romana* 385 (Jordanis, *Romana et Getica*, ed. Th. Mommsen, MGH AA V/1, Berlin 1882, s. 51, 25-28).

uwagę okoliczności zawiązania spisku na życie cesarza i uczestników konspiracji, takie sformułowanie przypominało o roli, jaką miał w niej odegrać Justyn, syn Germanosa, ponieważ tylko on z tego grona był nie tylko wysokiej rangi wojskowym, lecz także osiągnął konsulat⁴⁵.

Biorąc pod uwagę treść całego dzieła, w prooimionie najbardziej zaskakuje brak odwołań do Boga i szeroko rozumianej sfery religijnej. W świetle relacji wstępu można dostrzec, że Prokopiusz przedstawia dokonania Justyniana jako władcy, wynikające z jego zdolności i talentów. Wskazuje wyższość jego osiągnięć na tle innych wybitnych postaci znanych z historii. Nigdzie nie została przywołana pomoc bądź inspiracja ze strony Boga, nawet kwestie wiary uporządkował sam cesarz. Natomiast w wątku poświęconym działalności budowlanej cesarza przy omawianiu konkretnych obiektów Bóg jest obecny i na różne sposoby wspomaga Justyniana⁴⁶.

W ogólnym katalogu dokonań władcy wymienionych w prooimionie jest mowa o budownictwie. Dzieło jest poświęcone temu tematowi bez wyodrębnienia bądź uszczegółowienia tego, co ma związek z obiektami sakralnymi. Należy to podkreślić, ponieważ ze względu na usytuowanie wstęp pełni rolę wprowadzenia do całego dzieła i zarazem do I księgi. Jeżeli za bezpośrednie wprowadzenie do księgi I uznamy ustęp (I 1, 17-19), w którym Prokopiusz powraca do wątku przedstawienia dokonań budowlanych cesarza, eksponując tylko liczbę i ogrom prac, Jednocześnie zapowiadając rozpoczęcie relacji od Konstantynopola, również nie sygnalizuje wyodrębnienia budownictwa kościelnego (I 1, 18).

W I księdze *De Aedificiis* pojawiają się informacje o różnych obiektach wniesionych przez cesarza w stolicy. Prezentacja świątyń miała odbywać się według określonego porządku: najpierw Kościoły poświęcone Bogu, potem Matce Boskiej (I 2, 18-3, 1)⁴⁷. Prokopiusz zapowiadając przedstawienie świątyń dedykowanych Matce Boskiej, stwierdza, że takie było życzenie cesarza (I 3, 1).

ἀρκτέον δὲ ἀπὸ τῶν τῆς θεοτόκου Μαρίας νεῶν. τοῦτο γὰρ καὶ αὐτῷ βασιλεῖ ἐξέπιστάμεθα βουλομένω εἶναι⁴⁸.

⁴⁵ J.R. Martindale, *Iustinus 4*, [w:] *The Prosopography*, s. 750-754. Konsul roku 540: FL Mar. Petrus Theodorus Valentinus Rusticius Boraides Gennanus Iustinus; R.S. Bagnall, A. Cameron, S.R. Schwartz, K.A. Warp, *The Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta 1987, s. 614-615. Znaczenie wzmianki o konsulacie i powiązanie jej z Justynem synem Germanosa wybitnym wodzem dostrzegł M. Stewart, *Masculinity*, s. 189.

⁴⁶ A. Cameron, *Procopius*, s. 87; A. Kaldellis, *Procopius*, s. 60 podkreślanie roli Boga i religii chrześcijańskiej w dziele.

⁴⁷ Wyjątkowy charakter I księgi: G. Downey, *Notes on Procopius, De Aedificiis, Book I*, [w:] *Studies Presented to David Moore Robinson*, vol. II, ed. G.E. Mylonas, D. Raymond, Saint Louis 1953, s. 719-725; M. Whitby, *Procopius' Buildings*, s. 54-57.

⁴⁸ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 20, 3-5. Komentarz z przesadną oceną znaczenia tego ustępu, co do roli Justyniana: Procope de Césarée, s. 117 przyp. 69. Oczywiście trzeba o znaczeniu tej informacji pamiętać: M. Whitby, *Procopius*, s. 139.

Niewątpliwie wspomnienie o woli Justyniana jest ważne, ponieważ wskazuje na posiadanie przez autora wiedzy o stanowisku cesarza w tej sprawie. Czy informacje pochodziły bezpośrednio od władcy albo czy autor miał kontakt z ludźmi z jego otoczenia, nie wiemy. Jest to więc argument odnoszący się wprost tylko do prezentacji części informacji w I księdze, ale nie automatycznie do dzieła jako całości w zachowanej postaci⁴⁹.

Problematyka związana z troską cesarza o bezpieczeństwo poddanych jest jednakże obecna w I księdze także poza prooimionem. Cesarz prowadził bowiem prace budowlane w Konstantynopolu przy świątyniach dedykowanych Matce Boskiej w Blachernach (I 3, 3-3, 5) i Perge (I 3, 6-8,). Oba obiekty były położone poza murami, lecz zostały włączone w system fortyfikacji stolicy (I 3, 9):

ὁπος δὴ ἀμφὸς ἀκαταγώνισται φυλακτῆρια τῶ περιβόλω τῆς πόλεως εἶεν⁵⁰.

Działalność budowlana cesarza w stolicy została krótko podsumowana w końcowej partii I księgi (I 11, 23). Na początku II Prokopiusz wspomniał ponownie, że opisał świątynię oraz inne budynki w stolicy zbudowane i odnowione przez cesarza, a także zapowiedział, że przedstawi fortyfikacje, jakimi otoczył najdalsze krańce ziem rzymskich (II 1, 1-2):

τὸ δὴ λοιπὸν ἐπὶ τὰ ἐρύματα ἡμῖν ἰτέον [καὶ] οἷσπερ τὰς ἐσχατίας περιέβαλε Ρωμαίων τῆς γῆς⁵¹.

Podkreślił również znaczenie działalności cesarza zabezpieczającego murami ziemie cesarstwa przed najazdami barbarzyńców, przeciwstawiając ją piramidom budowanym bez praktycznego znaczenia przez władców Egiptu. Opowieść rozpoczął od granicy perskiej (II 1, 2-3). Od tego momentu Prokopiusz będzie wprost nawiązywał do problematyki, której poświęcił najwięcej miejsca we wstępie, więc obronności i bezpieczeństwu cesarstwa⁵².

Na końcu księgi nie ma uwag podsumowujących całość jej treści, nie mówiąc o wyraźnie wyodrębnionym zakończeniu, ponieważ te elementy pojawiły się nieco wcześniej. Warto zwrócić uwagę na cały końcowy fragment II księgi, od informacji o odbudowie przez Justyniana murów miasta Chalkis (II 11, 1), powtórzonej w dalszej relacji (II 11, 8), do jej końca (II 11, 12), ponieważ widać wyraźnie uzupełnienia. Po opisie Chalkis dodany został ustęp (II 11, 2-7) poświęcony twierdzy Kyros, następnie ponownie przytoczono podane wcześniej informacje o Chalkis (II 11, 1). Dopiero wówczas został zamieszczony ustęp, który można by traktować jako podsumowanie, gdyż mówi o tym, jak ufortyfikowano inne miasta i twierdze Syrii, zapewniając tym samym jej bezpieczeństwo (II 11, 9-10):

⁴⁹ Omawiam ten problem w II części opracowania.

⁵⁰ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 21, 13-14. Zwrócił na to uwagę M. Meier, *Das andere*, s. 512. Komentarz o obu świątyniach: Prokopiusz z Cezarei, s. 94- 95.

⁵¹ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 46, 2-4.

⁵² A. Cameron, *Procopius*, s. 104. Użycie słowa: ἀσφάλεια odgrywa podstawową rolę w relacji o pracach budowlanych: M. Meier, *Das andere*, s. 513 przyp. 445 (wylczenie wzmianek).

Οὗτο μὲν Συρίαν Ιουστινιανὸς βασιλεὺς ἐν τῷ ἀσφαλεῖ διεσώσατο⁵³.

Dalej następuje opis ufortyfikowania i zapewnienia garnizonu Palmyrze (II 11, 10-12), na którym kończy się relacja tej księgi⁵⁴.

Na początku III księgi Prokopiusz przypomina, o czym pisał w poprzedniej i zawiadamia przedstawienie prac fortyfikacyjnych, których celem było zabezpieczenie granicy na pograniczu Armenii i Persji (III 1,1-3). Na końcu tej księgi uwzględnił obszary nad Morzem Czarnym należące do Europy: Krym i miasto Anchialos w Tracji (III 7, 10-23). Następnie dokonał bardzo krótkiego podsumowania treści swej opowieści poświęconej fortyfikacjom na wschodzie (III 7, 24) i zapowiedział opis budowlę w pozostałej części Europy (III 7, 25):

ἡμῖν δὲ ἐνθὲνδε ἐπὶ τὰς οἰκοδομίας ἰτέον, ἄσπερ ἐν Εὐρώπῃ τῇ ἄλλῃ πεποιήται⁵⁵.

Księga IV odgrywa niezwykle ważną rolę w badaniach nad historią regionu nad-dunajskiego cesarstwa w VI w.⁵⁶ Rozpoczyna się od rozbudowanego wstępu o charakterze retorycznym (IV 1, 1 – IV 1, 14) uwypuklającego troskę cesarza o zabezpieczenie Europy przed barbarzyńcami⁵⁷. Cesarским zamiarem było przede wszystkim utrudnienie dostępu przez Dunaj do ziem cesarstwa. Prokopiusz podsumowuje prooimion stwierdzeniem, że cała Europa została ufortyfikowana (IV 1, 13 – IV 1, 14). Dalsza relacja rozpoczyna się od przedstawienia ojczystych stron cesarza (IV 1, 15 – IV 1, 32)⁵⁸, po czym następuje opis poświęcony pracom budowlanym w Illyricum i Tracji. Autor zatem wbrew zapewnieniom nie uwzględnił wchodzących w skład Europy Italii i Dalmacji⁵⁹. Ta księga ma charakter wyjątkowy w obrębie dzieła ze względu na obszerność, całkowitą koncentrację na problemach zapewnienia bezpieczeństwa kraju oraz budowę (ma wprawdzie własny prooimion, w którym nie wspomniano, co było tematem

⁵³ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 81, 28-29.

⁵⁴ Komentarze: B. Rubin, *Prokopios*, kol. 304-307; Prokopiusz z Cezarei, s. 119-153.

⁵⁵ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 102, 18-19.

⁵⁶ M. Whitby, *The Emperor Maurice and his historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988, s. 72-78; F. Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001, s. 151-155; A. Sarantis, *Justinian's*, s. 61-167; F. Montinaro, *Byzantium*, s. 98-104. Komentarze: Prokopiusz z Cezarei, s. 174-229; Procope de Césarée, s. 174.

⁵⁷ Dostrzeżenie specyfiki tej księgi: M. Perrin-Henry, *La place des listes toponomiques dans l'organisation du livre IV des Edifices de Procope*, [w:] *Geographica Byzantina*, ed H. Ahrweiler (*Byzantina Sorboniensia* 3), Paris 1981, s. 93-106.

⁵⁸ Opis ojczystych stron cesarza u Prokopiusza: S. Turlej, *Justiniana Prima: An Underestimated Aspect of Justinian's Church Policy*, Kraków 2017.

⁵⁹ Omawiając dzieła Prokopiusza, zwykle zapomina się o Hiszpanii, która również stanowiła część Europy. Słusznie wspomniał o tym obszarze należącym do cesarstwa (Procope de Césarée, s. 24). Wzmianka o Gadirze (VI 7, 14.): Procope de Césarée, s. 434 przyp. 90; Prokopiusz z Cezarei, s. 269-270.

w poprzedniej księdze, brak natomiast nawet zdawkowego zakończenia)⁶⁰. Zawiera dwie listy twierdz odbudowanych oraz zbudowanych przez Justyniana (IV 4, 3; IV 11, 20), co było niesłusznie wykorzystywane jako argument przemawiający na rzecz tezy o jej niedopracowaniu⁶¹.

Na początku V księgi Prokopiusz wspomina, że wcześniej napisał o budowlach cesarza w Europie i na granicy z Persją i zapowiada dalszą relacje o budowlach, umocnieniach, a także drogach na pozostałych obszarach Azji i Afryki (V 1, 1-3)⁶². Widać wyraźnie, że świadomie sytuuje nową opowieść w strukturze dzieła, odwołując się do wcześniejszej narracji. Obok problematyki związanej z obronnością i innymi pracami budowlanymi, odnotowuje na końcu księgi w formie listy także klasztory odnowione przez Justyniana we wschodniej części państwa (V 9, 1-38)⁶³. Księga V nie ma zakończenia, z kolei księga VI wprowadzenia, co zdaje się świadczyć, że ta ostatnia powstała przez wyodrębnienie jej z księgi V, w której pierwotnie miały zostać omówione pozostałe budowle cesarza w Azji i Afryce (V 1, 3)⁶⁴.

W księdze VI przedstawione zostały działania budowlane Justyniana w Afryce: od Aleksandrii po zachodni kraniec cesarstwa⁶⁵, gdzie Prokopiusz wspomina Gandirę i prace wykonane w Septem. Cesarz odbudował mury tego miasta, osadził załogę i zbudował Kościół poświęcony Matce Boskiej, przez co uczynił twierdzę niezdobytą⁶⁶. Użyte sformułowanie o oddaniu czci Matce Boskiej przez cesarza od początku państwa zdaje się wskazywać na intencję zakończenia dzieła⁶⁷.

οὗ δὴ καὶ νεῶν ἀξιοθέατον τῇ θεοτόκῳ ἀνέθηκεν, ἀναψάμενος μὲν ἐπ' αὐτῆς τὰ τῆς πολιτείας προοίμια, παντὶ δὲ ἀνθρώπων τῷ γένει αὐτῆ ἀμαχον τὸ φρούριον τοῦτο ποιούμενος⁶⁸.

⁶⁰ Obliczenia objętość tekstu: G. Downey, *The Composition*, s. 172; F. Montinaro, *Byzantium*, s. 94.

⁶¹ O listach: F. Montinaro, *Byzantium*, s. 102-104. Wprowadzenie zestawień wzbogaca tekst przede wszystkim pod względem merytorycznym jako dowód wykonania prac fortyfikacyjnych, nie chodziło tylko o efekt literacki, o czym wspominał J. Elsner, *The rhetoric*, s. 39.

⁶² B. Rubin, *Prokopios*, kol. 310; Prokopiusz z Cezarei, s. 230-252.

⁶³ Uwagi na temat listy: A. Cameron, *Procopius*, s. 96. Komentarz Procope de Césarée, s. 388-395.

⁶⁴ O. Veh, *Zur Geschichtsschreibung und Weltauffassung des Prokop v. Caesarea*, III Teil. *Der Geschichtsscheiber Agathias*, Bayreuth 1953, s. 12.

⁶⁵ B. Rubin, *Prokopios*, kol. 310-311; Prokopiusz z Cezarei, s. 253-270.

⁶⁶ Prokopiusz z Cezarei, s. 270; Garnizon: C. Whately, *Procopius*, s. 148, 153.

⁶⁷ J.A. Evans, *Procopius' De aedificiis*, s. 158-159; M. Meier, *Das andere*, s. 514 i p. 449. Propagowanie przez Justyniana kultu Matki Boskiej strzegącej Konstantynopola i cesarstwa: M. Meier, *Das andere*, s. 489.

⁶⁸ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 185, 21-24. Takie same sformułowania zawiera krótsza redakcja: Rhenanus, *Procopii*, s. 45-46.

Po opisie poświęconym Septem następuje fragment, który trzeba uznać za podsumowanie i właściwe zakończenie całego dzieła (VI 7, 17-20):⁶⁹

Ἀλλὰ ταῦτα μὲν τοιαυτὰ ἐστίν. ἀμφίλεκτον δὲ οὐδὲν γέγονεν, ἀλλ' ἐνδηλον ἀνθρώποις διαφανῶς πᾶσιν, ὡς ἐκ τῶν ἐφών ὀρίων ἄχρι ἐς δύνοντά που τὸν ἥλιον, ἃ δὴ πέρατά ἐστι τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς, οὐκ ἐρύμασι μόνοις, ἀλλὰ καὶ στρατιωτῶν φυλακτηρίοις Ἰουστινιανὸς βασιλεὺς τὴν πολιτείαν ἐκρατύνατο. ὅσα μὲν οὖν τῶν Ἰουστινιανοῦ οἰκοδομημάτων μαθεῖν ἴσχυσα ἢ αὐτόπτης γεγενημένος ἢ τῶν θεασαμένων αὐτήκοος, ὅση δύναμις τῷ λόγῳ ἐπήλθον. ἐξεπίσταμαι δὲ ὡς πολλὰ με καὶ ἄλλα παρήλθεν εἰπῖν ἢ ὄχλῳ λαθόντα ἢ παντάμασιν ἄγνωστα μείναντα. ὥστε εἴ τῳ διὰ σπουδῆς ἔσται διερευνησασθαί τε ἅπαντα καὶ τῳ λόγῳ ἐνθεῖναι, προσέσται αὐτῷ τὰ τε δέοντα πεπραχέναι καὶ φιλοκάλου κλέος ἀπενεγκεῖν⁷⁰.

Po ogólnej uwadze zamykającej dotychczasową relację (VI 7, 17) tekst rozpada się wyraźnie na dwie części: pierwsza nawiązuje do właśnie przedstawionych dokonań cesarza (VI 7, 17), natomiast druga ma charakter osobisty i odnosi się do autora, który podsumowuje swą pracę (VI 7, 18-20). Według Prokopiusza trzeba pozytywnie ocenić rządy Justyniana, który wzmocnił państwo dzięki rozbudowie fortyfikacji i obsadzeniu ich garnizonami (VI 7, 17). W drugiej części historyk zwraca się do czytelnika, stwierdzając, że przedstawił najlepiej, jak potrafił budowle cesarza z pełną świadomością niekompletności swej relacji, gdyż nie o wszystkim napisał, wskazując przy tym na swą niewiedzę i ogromną liczbę budowli. Zachęca innych do kontynuowania jego pracy, by zyskać sławę miłośnika piękna, co ukazuje autora jako człowieka kierującego się interesem państwa i piszącego z pobudek wyższych.

W zachowanej postaci *De Aedificiis* stanowi całość: posiada wstęp, rozwinięcie i zakończenie. W świetle istnienia dwóch redakcji dzieła z takim samym zakończeniem, a także z rozbudowanym prooimionem i bogatszą treścią, można przyjąć, że autor traktował poczynione w drugiej redakcji uzupełnienia jako udoskonalenie utworu, który wcześniej też nadawał się do upublicznienia. Zatem *De Aedificiis* ma strukturę otwartą i dla Prokopiusza priorytetem było podanie jak największej ilości konkretnych informacji o zasługach Justyniana dla bezpieczeństwa państwa, aby przekonująco dowieść, że bilans jego rządów jest pozytywny.

Autor stwierdza, że pisał o tym, co widział, bądź o czym się dowiedział, położył zatem wielki nacisk na potrzebę udokumentowania w postaci zapisu tego wszystkiego, co zbudował bądź wyremontował władca. Oficjalnie odcina się więc od wykorzystania źródeł pisanych, w tym kontekście ewidentnie od przekazów urzędowych. Wyraźnie akcentuje, że działa w imię celów wyższych i jest świadom braków swej pracy, dlatego wzywa innych do jej uzupełniania, czyli zapisania i przekazania potomnym niewymienionych przez niego prac budowlanych Justyniana.

⁶⁹ Obecność zakończenia w obu redakcjach: G. Downey, *The Composition*, s. 180-181; B. Rubin, *Prokopios*, kol. 311. Zauważył to O. Veh, *Zur Geschichtsschreibung*, s. 16; J. Howard-Johnston, *The education*, s. 21; B. Croke, *The Search*, s. 55.

⁷⁰ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 185, 25-186, 9.

Musi budzić poważne zdziwienie brak należytej refleksji nad znaczeniem zakończenia na końcu VI księgi (VI 7, 17-20), skoro jest ono wyraźnie wyodrębnione i takie same w obu redakcjach. W oparciu o analizę tego, co autor zapowiedział w prooimionie, rozwinął w treści i podsumował w zakończeniu na temat dzieła, można ustalić jego przesłanie: poddani winni okazać wdzięczność Justynianowi, który wzmocnił państwo i starał się im zapewnić bezpieczeństwo przed barbarzyńcami, wznosząc fortyfikacje i obsadzając je wojskiem. Bilans rządów cesarza jest pozytywny i nie są to puste słowa, ponieważ odnawiane i nowo wzniesione twierdze służyły zapewnieniu bezpieczeństwa poddanym. Władca zadbał również o wojska obsadzające fortyfikacje, chociaż pod tym względem dokumentacja przedstawiona przez historyka jest uboga i mało precyzyjna⁷¹.

Relacja *De Aedificiis* poświęcona opisowi konkretnych inwestycji realizowanych przez Justyniana dla dobra państwa i poddanych pełna jest odwołań do Boga wspierającego cesarza i bezpośrednio go inspirującego bądź do pomagającej mu Matki Boskiej, bądź do świętych. Bóg także pośrednio wspiera władcę, wykorzystując pomysły innych ludzi, a ostateczny rezultat jest pożyteczny i dobry dla państwa i jego mieszkańców. *De Aedificiis* obfituje w pochwały cesarza Justyniana i niewątpliwie ma charakter apologetyczny⁷². Ze względu na stosunek Prokopiusza do władcy można zatem określić ten jako utwór jako zaangażowany w obronę nie tylko osiągnięć Justyniana, który troszczył się o bezpieczeństwo poddanych, lecz także samego władcy.

Wszelchobecne pochwały pod adresem cesarza nie powinny przesłaniać faktu, że Prokopiusz był również krytyczny w stosunku do jego polityki. Problem spiskowców został wyartykułowany wprost, natomiast pozostaje faktem brak wzmianek o działalności budowlanej Justyniana na ziemiach zdobytych na Ostrogotach. Pominięcie Italii jest traktowane jako argument, że dzieło nie zostało dokończzone, co nie wydaje się być słuszne. Bez znaczenia jest, czy z inicjatywy Justyniana albo za jego rządów wybudowano tam stosunkowo mało, by o tym wspominać⁷³, ponieważ świadome pominięcie Italii jest zdecydowanie najbardziej prawdopodobne w świetle tego, w jakiej postaci dzieło dotarło do naszych czasów. Widać bowiem wyraźnie, że Prokopiusz opisywał troskę cesarza o państwo i jego bezpieczeństwo od jego początków po jego krańce (we wstępie i przed zakończeniem) i wyodrębnił jako osobną księgę działania w Afryce. Pracując nad dziełem, miał wiele możliwości, by wspomnieć – nawet zdawkowo – o pracach budowlanych w Italii, gdy na początku V księgi pisał, że przedstawił prace w Europie⁷⁴. Przede wszystkim, przystępując do poszerzenia pierwszej redakcji *De Aedificiis*, miał

⁷¹ C. Whately, *Procopius*, s. 150-154: *Ambiguous Garrisons in the Buildings*.

⁷² Podkreślili to: G. Downey, *The Composition*, s. 181; M. Meier, *Das andere*, s. 512.

⁷³ M. Whitby, *Justinian's Bridge*, s. 145 zauważa, że Justynian w Italii niewiele zbudował, co oznacza brak obiektywnych przesłanek do jej uwzględnienia.

⁷⁴ Takie same sformułowania na początku V księgi zawiera krótsza redakcja: Rhenanus, *Procopii*, s. 35.

również możliwość wspomnieć o tym obszarze, podobnie gdy wprowadzał dopiski do tekstu utworu w drugiej redakcji, na co wskazują informacje zamieszczane na końcu I i II księgi. Widać zatem ewidentnie intencjonalne pominięcie Italii, jakby chciał wskazać, że dokonując pozytywnego bilansu osiągnięć Justyniana nie odnosi się to do jego działań przeciw Ostrogotom⁷⁵.

W opisach Prokopiusza poświęconych realizacji konkretnych inwestycji budowlanych cesarza ciągle jest mowa o szeroko rozumianej opiece Boga nad nim oraz nad tym, co on robi. Niewątpliwie widać przesadę i przerysowanie osiągnięć i możliwości Justyniana, co jest widoczne między innymi w doborze słownictwa⁷⁶. Do tego, dodajmy, wręcz aż za bardzo panegirycznego obrazu władcy, który dzięki wsparciu Boga rozwiązuje najtrudniejsze problemy, nie pasuje sposób przedstawienia Justyniana w czasie choroby. W I księdze zawarte są bowiem dwie opowieści, jak Justynian doświadczył pomocy od Boga, odzyskując zdrowie za pośrednictwem interwencji świętych. Gdy wydawało się, że cesarz umarł, święci Kosma i Damian nawiedzili go w widzeniu sennym i uzdrowili (I 6, 5-6). Drugim razem władcy cierpiącemu na ból kolan pomogły relikwie 40 męczenników z Meliteny (I 7, 14). Te dwa opisy ukazujące ludzką słabość, bezradność i bezsilność chorego władcy raczej nie powinny być w ogóle wspomniane w tego typu utworze, jeśli zaś zostały, to w zupełnie innej konwencji⁷⁷.

Omawiając problematykę powstania *De Aedificiis*, trzeba ustalić, w jakim momencie panowania Justyniana pojawiła się potrzeba z jednej strony ukazania ogromu jego osiągnięć w rządzeniu państwem, szczególnie w sferze zapewnienia bezpieczeństwa poddanym, które trzeba ocenić pozytywnie i za które powinni mu być oni wdzięczni, z drugiej zaś przypominać na każdym możliwym miejscu, że Bóg wspiera cesarza przy realizacji jego projektów służących Bogu, państwu i jego mieszkańcom⁷⁸. Analizując kontekst historyczny pod tym kątem, wydaje się, że taka sytuacja mogła zaistnieć po najeździe Zabergana wodza Kutrigurów na Trację, który miał miejsce w marcu 559 r.⁷⁹

⁷⁵ Motyw pominięcia Italii ze względu na brak sukcesów Belizariusza wskazuje B. Rubin, *Prokopios*, kol. 299-300.

⁷⁶ Analiza słownictwa użytego przez Prokopiusza, czy przekroczył granice w pochlebstwach: P. Rousseau, *Procopius's Buildings and Justinian's Pride*, „Byzantion” 1988, t. 68, s. 121-130. Obrona relacji Prokopiusza w szerszym kontekście literackim: M. Whitby, *Pride and prejudice in Procopius' Buildings: imperial images in Constantinople*, „Antiquité Tardive” 2000, t. 8, s. 59-66; G. Greatrex, *Recent*, s. 50.

⁷⁷ Do tego zagadnienia wracam w II części opracowania.

⁷⁸ Powstanie takiego dzieła winno być związane z „okazją”, co przypomniał M. Whitby, *Procopius*, s. 137.

⁷⁹ Datacja najazdu według informacji Malalasa o najeździe Hunów i Słowian: Ioannis Malalae, *Chronographia*, Recensuit I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 2000, s. 421, 82-83. (Malalae XVIII 129). J.R. Martindale, *Zabergan 2*, [w:] *The Prosopography*, s. 1410. Najazd Zabergana wymaga odrębnego omówienia.

To wydarzenie jest powszechnie znane i wspomina się jako swoista kulminacja całego pasma nieszczęść, jakie dotknęły stolicę w tym czasie⁸⁰. Nie dostrzega się w pełni jego specyfiki, pomimo że na temat ówczesnej sytuacji w Konstantynopolu zachowała się obszerna relacja Agatiasza z Myriny, który napisał dzieło historyczne będące kontynuacją Prokopiusza.⁸¹ Atak Zabergana dotknął wielu mieszkańców Tracji i przyniósł wielkie straty materialne, tak jak inne, wcześniejsze nieszczęścia, lecz w przeciwieństwie do tych ostatnich, był przede wszystkim wizerunkową i prestiżową klęską Justyniana. Barbarzyńcy byli bowiem w stanie zagrozić stolicy i wszyscy jej mieszkańcy, łącznie z senatorami i najwyższymi urzędnikami mogli dostrzec słabość obrony granicy na Dunaju⁸².

Różnego rodzaju katastrofy naturalne i nieszczęścia często nawiedzały cesarstwo i Konstantynopol. Pożary, zamieszki, niedobory żywności, trzęsienia ziemi czy zaraza wywoływały niepokoje i strach wśród ludności⁸³. Justynian potrafił sobie doskonale poradzić w kryzysowych sytuacjach i pacyfikować nastroje⁸⁴. Tymczasem najazd Zabergana sprawił, że z murów Konstantynopola można było oglądać najeźdźców,

---

⁸⁰ Zestawienie informacji źródłowych o klęskach naturalnych w tym czasie: M. Meier, *Das andere*, s. 668-669; D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*, Aldershot 2004, s. 304-306 (nr 134).

⁸¹ Powstało ono ok. 579-582 r. i składa się z pięciu ksiąg obejmujących wydarzenia z lat 552-559: A. Cameron, *Agathias*, Oxford 1970, s. 10; M.R. Cataudella, *Historiography*, s. 417-21; W. Treadgold, *The Early*, s. 279-290.

⁸² O wyjątkowości Konstantynopola ze względu na stołeczny status miasta: M.J. Leszka, T. Wolińska, *Cesarz, dwór i poddani*, [w:] *Konstantynopol-Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesnobizantyńskim*, red. M.J. Leszka, T. Wolińska, Warszawa 2011, s. 247-258; R. Pfeilschifter, *Der Kaiser und Konstantinopel. Kommunikation und Konfliktaustrag in einer spätantiken Metropole*, Berlin-Boston 2013.

⁸³ Zestawienie wzmianek o różnego rodzaju kataklizmach i klęskach nawiedzających cesarstwo w okresie 500-565 r.: M. Meier, *Das andere*, s. 656-670. Nastroje wśród ludności były pełne pesymizmu, chociaż starano się także racjonalnie podchodzić do klęsk naturalnych: M. Meier, *Prokop, Agathias, die Pest und das 'Ende' der antiken Historiographie. Naturkatastrophen und Geschichtsschreibung in der ausgehenden Spätantike*, „Historische Zeitschrift” 2004, t. 278, s. 296-298; A.F Bergmeier, *Natural Disasters and Time: Non-eschatological Perceptions of Earthquakes in Late Antique and Medieval Historiography*. „Millennium” 2021, s. 163.

⁸⁴ Justynian nie traktował nieszczęść dotyczących mieszkańców jako kary za swe złe rządy, lecz za grzechy samych poddanych. Według cesarza blasfemia (błuznierstwo w stosunku do „prawdziwej” wiary, czy świętokradztwo) i homoseksualizm prowokowały gniew Boga i w rezultacie karę jak dotykała poddanych. Na takie postrzeganie tego problemu przez władcę wskazują zapisy w nowelach: 77 i 141; M. Meier, *Das andere*, s. 587-599; I. Milewski, „Zaraza zaczęła się od Egipcjan”. *Dżuma Justyniana widziana z perspektywy pandemii COVID-19*, „Studia Historica Gedanensia” 2021, t. 12, s. 26.

natomiast ludzie bogaci i wpływowi tracili bliskich i ponosili wielkie straty majątkowe⁸⁵. Niespodziewane zagrożenie najbogatszych ziem na południu Tracji i samej stolicy sprawiło, że na cesarza spadła fala krytyki⁸⁶.

Relacja Agatiasza poświęcona atakowi Zabergana zawiera informacje o sytuacji na obszarach objętych najazdem akcentujące opłakany stan kraju, brak oporu ze strony wojsk cesarskich, więc stojące wprost w opozycji do przekazu Prokopiusza zawartego w *De Aedificiis*. Według Agatiasza:

- Zabergan miał wtargnąć na terytorium Rzymian zimą przez Dunaj i bez przeszkód posuwał się przez opustoszałe Mezję i Scyтіę do Tracji (V 11, 6)⁸⁷.

ἔρμά τε εὐρὼν τὰ ἐκείνη χωρία καὶ μηδενὸς αὐτῶ κωλύματος γιγνομένου ἀνὰ τὰ πρόσω πορευομένη αὐτία ὃ γε Μυσίαν τε καὶ Σκυθίαν παραμειψάμενος τῇ Θράκῃ προσέβαλλεν⁸⁸.

- Po dokonaniu podziału sił na trzy części, sam wódz poprowadził 7 tysięcy jeźdźców na Konstantynopol⁸⁹. Kutrigurzy niepowstrzymywani pustoszyli okoliczne obszary (V 13, 1).

- Barbarzyńcy wdarli się w obręb Wielkich Murów, ponieważ fortyfikacje były zaniedbane i niebronione (V 13, 5-6).

- Sytuacja w Tracji i okolicach Konstantynopola była podobna jak na obszarach naddunajskich, gdyż te ziemie były również opuszczone i niestrzeżone:

ταῦτά τοι ἦ τε Θράκῃ καὶ τὰ πρὸς αὐτῇ τῇ βασιλίδι πόλει χωρία ἐρημά τε ἦν καὶ ἀφύλακτα⁹⁰.

Tymczasem według Prokopiusza Justynian dołożył wielkich starań, by zapewnić bezpieczeństwo europejskim prowincjom cesarstwa, na co wskazuje treść IV księgi *De Aedificiis*:

⁸⁵ Agatiasz (cyfry oznaczają kolejno: księgę, rozdział, ustęp) pisze, że Kutrigurowie dopuszczali się okrucieństw (V 13, 1-4). Gdy stali obozem koło miasta strach ogarnął nie tylko zwykłych ludzie, lecz też urzędników. Sytuacja wywarła wrażenie na cesarzu, który kazał zwieźć skarby z kościołów do stolicy i za Bosfor (V 14, 6-9). Z kolei Prokopiusz wspomina luksusowe posiadłości w okolicach stolicy (IV 9, 4-5).

⁸⁶ O relacji wspomina się w kontekście omawiania zjawiska „Kaiserkritik” w dobie rządów Justyniana. Relacja Agatiasza o Justynianie: B. Rubin, *Das Zeitalter*, s. 227-228; F. Tinnefeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München 1971, s. 37-42; M. Meier, *Das andere*, s. 427-443.

⁸⁷ Agatiasz V 14, 1. Tekst według wydania: Agathiae Myrinaei *Historiarum Libri quinque*, ed. R. Keydell, Berlin 1967, s. 180, 18-27 (dalej: Agatiasz). Przebieg wydarzeń: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, s. 536-7; A. Sarantis, *Justinian's*, s. 336-349.

⁸⁸ Agatiasz V 11, 6, s. 177, 26-28.

⁸⁹ Według Agatiasza po osiągnięciu Tracji Zabergan podzielił swe siły na trzy części. Jedną wysłał do Grecji, drugą do Chersonezu Trackiego (V 11, 7), a sam ruszył na Konstantynopol (V 12, 4-5).

⁹⁰ Agatiasz (V 14, 5), s. 181, 16-17.

- Ogólnie fortyfikacje w Europie powstały nad Dunajem (IV 1, 4). Cała koncepcja fortyfikowania Europy jest związana z Dunajem (IV 1, 12-14), który stał się pierwszą linią obrony (IV 1, 33):

πρόβολον δὲ ἰσχυρότατον αὐτῶν τε καὶ πάσης Εὐρώπης Ἰστρον ποταμὸν ποιεῖσθαι ἐθέλων⁹¹.

- Wzniesiono umocnienia w Tracji wzdłuż rzeki IV 7, 1-3.

- Fortyfikowano obszary Mezji (IV 7, 4-14), Scytii (IV 7, 15-20) i południowej części Tracji (IV 8, 4-21).

- Zadbano również o bezpieczeństwo bogatych okolic Konstantynopola: odbudowano Wielkie Mury (IV 9, 4-13).

Trudno natomiast ocenić, jak wyglądała sytuacja na Chersonzie Trackim w czasie ataku Zabergana ze względu na potrzebę odniesienia informacji Agatiasza o skutecznej obronie tamtejszych fortyfikacji do relacji Prokopiusza o ich budowie⁹².

W relacji Agatiasza pojawiają się poważne zarzuty, nie tylko co do fatalnego stanu, w jakim znajdowały się ziemie cesarstwa i ich obrona, lecz także zbyt małej liczebności ówczesnej armii oraz biernej polityki Justyniana w stosunku do barbarzyńców, wynikającej z jego podeszłego wieku⁹³.

Ὁ γὰρ βασιλεὺς ἐπειδὴ πρότερον Ἰταλίαν ξύμπασαν ἐχειρώσατο καὶ Λιβύην καὶ τοὺς μεγίστους ἐκείνους πολέμους διήνησε καὶ πρῶτος ὡς εἰπεῖν ἐν τοῖς κατὰ τὸ Βυζάντιον βεβασιλευκόσι Ρωμαίων αυτοκράτωρ ὀνόματι τε καὶ πράγματι ἂ πεδέδεικτο, ἐπειδὴ οὖν αὐτῷ ταῦτά τε καὶ ἄλλα ὅμοια τούτοις νεάζοντι ἔτι καὶ ἐρρωμένῳ ἐξείργαστο, τότε δὴ ἀμφὶ τὴν ἐσχάτην τοῦ βίου πορείαν (ἤδη γὰρ καὶ ἐγεγηράκει) ἀπειρηκέναι τοῖς πόνοις ἐδόκει, καὶ μᾶλλον τι αὐτὸν ἤρεσκε ξυγκρούειν ἐν σφίσι τοὺς πολεμίους δώροις τε αὐτούς, εἴ που δεῖσοι, καταθωπεύειν καὶ ταύτη ἀμωσγέπως ἀποκρούεσθαι ἢ ἐφ' ἑαυτῷ πεποιθέναι καὶ μέχρι παντὸς διακινδυνεύειν⁹⁴.

Agatiasz z uznaniem i szacunkiem pisze o sukcesach z początkowej części panowania Justyniana. Zwycięstwa w Afryce i Italii przypadły cesarzowi, gdy był młody.

⁹¹ Haury, Wirth, *De Aedificiis*, s. 106, 21-23.

⁹² Prokopiusz podaje dokładne informacje o fortyfikacjach Chersonezu Trackiego (IV 10, 1-28). Jego dane trzeba jednakże odnieść do relacji Agatiasza. Podaje on Barbarzyńcy atakujący Chersonesz zostali odparci przez młodego Germanosa, krewnego cesarza (V 21, 1-3). Jak tylko dorósł, Justynian zrobił go dowódcą (V 21, 4). Przebieg walk (V 21,5 – V 23,4). Zdemoralizowani barbarzyńcy wycofali się do głównych sił Zabergana (V 23, 5). Dyskusja na stanem analizy sytuacji: G. Greatrex, *Recent*, s. 48-51. Do tego zagadnienia wracam w II części opracowania.

⁹³ Agatiasz (V 13, 7-8) dostarcza bardzo ważnych informacji na temat liczebności armii za Justyniana, które stanowią punkt wyjścia do rekonstrukcji stanu liczbowego i struktury wojsk cesarstwa: W. Treadgold, *Bizancjum i jego armia 284-1081*, Wodzisław Śląski 2011; S. Turlej, *Przebudowa armii rzymskiej przez Justyniana I. Zarys problematyki*, [w:] *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym. Studia pod redakcją S. Sprawskiego*, Kraków 2015, s. 193-201.

⁹⁴ Agatiasz V, 14, 1, s. 180, 18-27.

Warto dodać, że podobnie jak Agatiasz charakteryzuje ówczesną politykę Justyniana wobec barbarzyńców piszący za cesarza Maurycjusza Menander Protektor⁹⁵. W relacji o rozmowach Justyniana z Awarami wspomina on o dawnych sukcesach cesarza, który pokonał Gelimera i Witigesę, lecz teraz jest już stary i unika wojen⁹⁶. Zatem krytyka Justyniana obecna w relacjach Agatiasza i Menandra odnosi się do końca panowania cesarza i wynika z jego niezdolności do rządzenia ze względu na podeszły wiek. Z perspektywy tego typu oskarżeń pod adresem cesarza zupełnie innej wymowy nabierają pochwały Justyniana u Prokopiusza. Przerysowanie osiągnięć i możliwości cesarza widoczne w konkretnych opisach inwestycji budowlanych doskonale odpowiada sytuacji, w jakiej znalazł się władca po ataku Zabergana na Trację. Nie musiało chodzić o przesadne zastosowanie typowej dla panegiryku pochwały czy zamierzonej, choć ukrytej, chęci ośmieszenia go, lecz z ówczesnej sytuacji, by odbudować wizerunek i autorytet starego i schorowanego władcy.

W świetle przeprowadzonej analizy wydaje się, że wydarzenia związane z katastrofą polityki obrony granicy na Dunaju w marcu 559 r. mogą stanowić punkt wyjścia do hipotetycznej rekonstrukcji genezy *De Aedificiis* jako dzieła mającego polemizować z zarzutami pod adresem cesarza, o jakich wspomina obszernie Agatiasz. Obraz ówczesnej sytuacji na obszarach dotkniętych najazdem i polityki cesarza u tego autora pozwala traktować jego przekaz jako swoistą antytezę poglądów głoszonych przez Prokopiusza w *De Aedificiis* na temat troski Justyniana o bezpieczeństwo państwa i jego mieszkańców oraz zdolności władcy do pomyślnego rozwiązywania wszystkich problemów dzięki pomocy Boga.

Bibliografia

- Agathiae Myrinaei *Historiarum Libri quinque*, ed. R. Keydell, Berlin 1967.
 Angold M., *Procopius's portrait of Theodora*, [w:] *Philellen. Studies in Honour of Robert Browning*, ed. C.N. Constantinides, Venezia 1996.
 Bagnall R.S., Cameron A., Schwartz S.R., Warp K.A., *The Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta 1987.
 Baldwin B., *Menander Protector*, „Dumbarton Oaks Papers” 1978, t. 32.
 Begass C., Φιλοκτίστης. *Ein Beitrag zum spätantiken Energetismus*, „Chiron” 2014, t. 44.
 Bergmeier A.F., *Natural Disasters and Time: Non-eschatological Perceptions of Earthquakes in Late Antique and Medieval Historiography*, „Millennium” 2021, t. 18.
 Cameron A., *Agathias*, Oxford 1970.

⁹⁵ Na temat Menandra i zachowanych fragmentów jego dzieła: B. Baldwin, *Menander Protector*, „Dumbarton Oaks Papers” 1978, t. 32, s. 99-125; M.R. Cataudella, *Historiography*, s. 422-24; W. Treadgold, *The Early*, s. 293-297.

⁹⁶ *The History of Menander the Guardsman*, ed. R. C. Blockley, Liverpool 1985, s. 48, 17-26 (Menander Fr V 1). M.R. Cataudella, *Historiography*, s. 425. Początki polityki Justyniana wobec Awarów: W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*, München 2002, s. 18-22.

- Cameron A., *Procopius and the sixth century*, London 1985.
- Cameron A., *History as text: coping with Procopius*, [w:] *The Inheritance of historiography 350-900*, ed. Ch. Holdsworth, T.P. Wiseman, Exeter 1986.
- Catafygiotu-Topping E., *On Earthquakes and Fires: Romanos' Encomium to Justinian*, „Byzantinische Zeitschrift” 1978, t. 71.
- Cesaretti P., *All'ombra di una preterizione: Proc. Aed. I I, I*, „Rivista di studi bizantini e neoellenici” 2008, t. 45.
- Cesaretti P., *Bona civitatibus ex historia (Proc. Aed. I I,2)*, „Nέα Πώμη” 2010, t. 7.
- Cesaretti P., *Procopio tra storia e visione*, [w:] P. Cesaretti, M. Fobelli, *Procopio di Cesarea. Santa Sofia di Costantinopoli un tempio di luce. (De aedificiis I 1,1-78)*, Milano 2011.
- Croke B., *Procopius, From Manuscripts to Books: 1400-1850*, „Histos” 2019, Supplement 9.
- Croke B., *The Search for Harmony in Procopius' Literary Works*, [w:] *A Companion to Procopius of Caesarea*, ed. M. Meier, F. Montinaro, Leiden-Boston 2022.
- Curta F., *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500-700*, Cambridge 2001.
- Downey G., *Justinian as builder*, „Art Bulletin” 1950, t. 32.
- Downey G., *Notes on Procopius, De Aedificiis, Book I*, [w:] *Studies Presented to David Moore Robinson*, vol. II, ed. G.E. Mylonas, D. Raymond, Saint Louis 1953.
- Downey G., *The Composition of Procopius „De Aedificiis*, „Transactions of the American Philological Association” 1947, t. 78.
- Elsner J., *The rhetoric of buildings in the De Aedificiis of Procopius*, [w:] *Art and text in Byzantine culture*, ed. L. James, Cambridge 2007.
- Evans J.A., *Procopius*, New York 1972.
- Evans J.A., *Procopius' De aedificiis as encomium*, [w:] *Studia in honorem Georgii Mihailov*, ed. A. Fol, Serdicae 1995.
- Evans J.A., *The Date of Procopius' Works; A Recapitulation of the Evidence*, „Greek, Roman and Byzantine Studies” 1996, t. 37.
- Greatrex G., *Procopius' attitude towards barbarians*, [w:] *Le Monde de Procope/The World of Procopius*, ed. G. Greatrex, S. Janniard, Paris 2018.
- Greatrex G., *Recent work on Procopius and the composition of Wars VIII*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 2003, t. 27.
- Greatrex G., *The Date of Procopius' Buildings in the light of recent scholarship*, „Estudios bizantinos” 2013, t. 1.
- Greatrex G., *Procopius: Life and Works*, [w:] *A Companion to Procopius of Caesarea*, ed. M. Meier, F. Montinaro, Leiden-Boston 2022.
- Greatrex G., *Perceptions of Procopius in recent scholarship*, „Histos” 2014, t. 8.
- Howard-Johnston J., *The education and expertise of Procopius*, „Antiquité Tardive” 2000, t. 8.
- Hunger H., *Die Hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd. 1-2, München 1978.
- Hunger H., *On the Imitation (mimesis) of Antiquity in Byzantine Literature*, „Dumbarton Oaks Papers” 1969, t. 23/24.
- Ioannis Malalae *Chronographia*, rec I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 2000.
- Irscher J., *Justinian als Baubherr in der Sicht der Literatur seiner Epoche*, „Klio” 1977, t. 59.

- Irmscher J., *Justinian als Bauherr und Förder der Kunst*, [w:] *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Split-Poreč, 25.09.-1.10.1994. Pars II*, ed. N. Cambi, E. Mariu. Città del Vaticano 1998.
- Jordanis, *Romana et Getica*, ed. Th. Mommsen, MGH AA V/1, 1882.
- Kaldellis A., *Procopius of Caesarea: Tyranny, History and Philosophy and the End of Antiquity*, Philadelphia 2004.
- Krumbacher K., *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München 1897.
- Leszka M.J., Wolińska T., *Cesarz, dwór i poddani*, [w:] *Konstantynopol-Nowy Rzym. Miasto i ludzie w okresie wczesnobizantyńskim*, red. M.J. Leszka, T. Wolińska, Warszawa 2011.
- Martindale J.R., *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III, Cambridge 1992.
- Meier M., *Das andere Zeitalter Justinians*, Göttingen 2003.
- Meier M., *Prokop, Agathias, die Pest und das 'Ende' der antiken Historiographie. Naturkatastrophen und Geschichtsschreibung in der ausgehenden Spätantike*, „Historische Zeitschrift” 2004, t. 278.
- Milewski I., „Zaraza zaczęła się od Egipcjan”. Dżuma Justyniana widziana z perspektywy pandemii COVID-19, „Studia Historica Gedanensia” 2021, t. 12.
- Montinaro F., *Byzantium and the Slavs in the reign of Justinian. Comparing the two recensions of Procopius's Buildings*, [w:] *The Pontic-Danubian Realm in the Period of Great Migration*, ed. V. Ivanišević, M. Kazanski, Paris-Beograd 2012.
- Montinaro F., *Power, Taste and the Outsider. Procopius and the Buildings Revisited*, [w:] *Shifting Genres in Late Antiquity*, ed. G. Greatrex, H. Elton, L. McMahon, Ashgate 2015.
- Mullett M., *The Madness of Genre*, „Dumbarton Oaks Papers” 1992, t. 46.
- Perrin-Henry M., *La place des listes toponomiques dans l'organisation du livre IV des Edifices de Procope*, [w:] *Geographica Byzantina*, ed. H. Ahrweiler (*Byzantina Sorbonensia*, 3), Paris 1981.
- Pfeilschifter R., *Der Kaiser und Konstantinopel. Kommunikation und Konfliktaustrag in einer spätantiken Metropole*, Berlin-Boston 2013.
- Pickett J., *Water and Empire in the De Aedificiis of Prokopius*, „Dumbarton Oaks Papers” 2017, t. 71.
- Podlecki A.J., *Themistocles. A critical survey of the literary and archaeological evidence*, Montreal-London 1975.
- Pohl W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*. München 2002.
- Procopé de Césarée, *Constructions de Justinien Ier (Περὶ Κτισμάτων/De aedificiis)*. Introduction, traduction, commentaire, cartes et index par D. Roques, publication posthume par E. Amato e J. Schamp, Alessandria 2011.
- Procopii Caesariensis, *Opera Omnia. De Aedificiis libri VI*, vol. IV, rec. J. Haury, add. et corr. G. Wirth, Lipsiae 1964.
- Prokopiusz z Cezarei, *O budowlach*, ed. P.Ł. Grotowski, Warszawa 2006.
- Prostko-Prostyński J., *Iudicium Quinquievirale. Sąd senatorski w Rzymie i Konstantynopolu od Gracjana do Justyniana*, Poznań 2008.
- Rapp C., *Literary Culture under Justinian*, [w:] *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. Maas, Cambridge 2005.
- Rhenanus B., *Procopii Caesariensis de rebus Gothorum, Persarum ac Vandalorum libri VII, una cum aliis mediorum temporum historicis*, Basel 1531,

- Ritter M., *Justinianus Eponymus: Überlegungen zur letzten Glanzzeit kaiserlicher Namensverleihungen an Städte*, „Byzantinische Zeitschrift” 2022, t. 115.
- Ritter M., *The Byzantine afterlife of Procopius’s Buildings*, „Dumbarton Oaks Papers” 2021 t. 75.
- Rousseau P., *Procopius’s Buildings and Justinian’s Pride*, „Byzantion” 1998, t. 68.
- Rubin B., *Prokopios von Kaisareia*, Stuttgart 1954.
- Rubin B., *Das Zeitalter Justinians*, Bd. 1, Berlin 1960.
- Sarantis A., *Justinian’s Balkan Wars. Campaigning, Diplomacy and Development in Illyricum, Thrace and the Northern World A.D. 527-565*, Prenton 2016.
- Sarris P., *Justinian: Emperor, Soldier, Saint*, New York 2023.
- Signes Codoñer J., *One history... in several instalments, Dating and genre in Procopius’ work*, „Rivista di studi bizantini e neoellenici” 2017, t. 54.
- Stathakopoulos D., *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics*, Aldershot 2004.
- Stein E., *Histoire du Bas-Empire*, t. II, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949.
- Stewart M., *Masculinity, Identity, and Power. Politics in the Age of Justinian. A Study of Procopius*, Amsterdam 2020.
- The History of Menander the Guardsman*, ed. R.C. Blockley, Liverpool 1985.
- Tinnefeld F., *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, München 1971.
- Treadgold W., *Bizancjum i jego armia 284-1081*, Wodzisław Śląski 2011.
- Turlej S., *Justiniana Prima: An Underestimated Aspect of Justinian’s Church Policy*, Kraków 2017
- Turlej S., *Przebudowa armii rzymskiej przez Justyniana I. Zarys problematyki*, [w:] *Wojna i wojskowość w świecie starożytnym. Studia pod redakcją S. Sprawskiego*, Kraków 2015.
- Turquois E., *Technical Writing, Genre and Aesthetic in Procopius*, [w:] *Shifting Genres in Late Antiquity*, ed. G. Greatrex, H. Elton, Farnham 2015.
- Veh O., *Zur Geschichtsschreibung und Weltauffassung des Prokop v. Caesarea, III Teil*. „Der Geschichtsscheiber Agathias, Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Gymnasium Christian-Ernestinum”, Bayreuth 1953.
- Whately C., *Procopius on Soldiers and Military Institutions in the Sixth-Century Roman Empire*, Leiden-Boston 2021.
- Whitby Ma., *Procopius’ Buildings, Book I: a Panegyric perspective*, „Antiquité Tardive” 2000, t. 8.
- Whitby, *Justinian’s Bridge over the Sangarius and the Date of Procopius*, „Journal of Hellenic Studies” 1985, t. 105.
- Whitby M., *Pride and prejudice in Procopius’ Buildings: imperial images in Constantinople*, „Antiquité Tardive” 2000, t. 8.
- Whitby M., *The Emperor Maurice and his historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988.
- Whitby M., *Procopius’ Buildings and Panegyric Effect*, [w:] *A Companion to Procopius of Caesarea*, ed. M. Meier, F. Montinaro, Leiden-Boston 2022.